

УДК 364-3-058.862:347.641(045)

DOI <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.3.15>

Ольга СУЛИМЕНКО

аспірантка кафедри соціальної роботи, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, Україна, 61000

ORCID: 0000-0001-9645-9593

Анна КАЛІНОВА

аспірантка кафедри соціальної роботи, КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, Україна, 61000

ORCID: 0000-0002-3247-6105

Бібліографічний опис статті: Суліменко, О., Калінова, А. (2021). Формування правової культури дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як нагальна проблема сучасності. *Ввічливість. Humanitas*, 3, 106–112, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.3.15>

**ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ,
ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ
ЯК НАГАЛЬНА ПРОБЛЕМА СУЧАСНОСТІ**

Статтю присвячено дослідженню правової культури дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, як сфери свободи та побудови демократичної держави. У статті порушується питання формування правової культури дітей зазначеної категорії, рівня їхньої відповідальності та правосвідомості.

Проаналізовано потребу у формуванні правової культури, визначено основні завдання, цілі та засоби правового виховання дітей як умови підвищення рівня правосвідомості дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Правова культура постійно взаємодіє з правовим вихованням та з інтелектуальним розвитком особистості, що полягає в отриманні правових знань і знань про суспільство. Висвітлення порушеного у статті питання несе в собі виховання в дітей почуття поваги до норм права, переконання в необхідності їх виконання, а також прищеплення навичок правомірної поведінки в майбутньому.

На сьгодні питання, пов'язані з формуванням правової культури дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишаються малодослідженими, а отже, потребують більш детального вивчення і ґрунтовного аналізу. З огляду на обрання українським демократичним суспільством курсу на євроінтеграцію особливого значення набуває формування юридичного мислення, виховання правової культури, вироблення почуття відповідальності, справедливості, поваги до закону. Зміст статті спрямований на формування правової культури дітей, які є вразливою категорією населення України, з огляду на особливості українського законодавства в частині регламентації прав та обов'язків з урахуванням основних інститутів соціалізації.

Ключові слова: правова культура, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, правова освіта, правове виховання, правова обізнаність.

Olha SULIMENKO

Postgraduate Student at the Department of Social Work, Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council, 7 Rustaveli lane, Kharkiv, Ukraine, 61000

ORCID: 0000-0001-9645-9593

Anna KALINOVA

Postgraduate Student at the Department of Social Work, Municipal Establishment “Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council, 7 Rustaveli lane, Kharkiv, Ukraine, 61000

ORCID: 0000-0001-9645-9593

To cite this article: Sulimenko, O., Kalinova, A. (2021). Formuvannia pravovoi kultury ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia, yak nahalna problema suchasnosti [Formation of the legal culture of orphan children and children deprived of parental care by as an urgent problem of modernity]. *Vvichlyvist. Humanitas*, 3, 106–112, doi: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2021.3.15>

FORMATION OF THE LEGAL CULTURE OF ORPHAN CHILDREN AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE BY AS AN URGENT PROBLEM OF MODERNITY

The article is devoted to the study of the legal culture of orphans and children deprived of parental care as a sphere of freedom and building a democratic state. The article raises the issue of forming the legal culture of children of this category, their level of responsibility and legal awareness.

The need for the formation of legal culture is analyzed, the main tasks, goals and means of legal education of children are identified as conditions for raising the level of legal awareness of orphans and children deprived of parental care. Legal culture constantly interacts with legal education and with the intellectual development of the individual, which consists in obtaining legal knowledge and knowledge about society. Coverage of the issue raised in the article involves educating children in a sense of respect for the rule of law, belief in the need for their implementation and instilling the skills of lawful behavior in the future.

At present, the issues related to the formation of the legal culture of orphans and children deprived of parental care remain unexplored and therefore require more detailed study and analysis. Given the choice of the course of European integration by the Ukrainian democratic society, the formation of legal thinking, education of legal culture, development of a sense of responsibility, justice, and respect for the law acquires special significance. The content of the article is aimed at forming the legal culture of children as a vulnerable category of the population of Ukraine, taking into account the peculiarities of Ukrainian legislation in terms of regulation of rights and responsibilities, taking into account the main institutions of socialization.

Key words: legal culture, orphans, children deprived of parental care, legal education, legal education, legal awareness.

Нині в умовах національно-культурного відродження України з урахуванням змін, які відбуваються в українському суспільстві, велику увагу варто приділити дослідженню проблеми правової культури особистості, що полягає у вихованні правосвідомості, соціальної активності й відповідальності та в розумінні громадянами своїх прав та обов'язків. У цьому контексті особливо актуальним є формування правової культури дітей, зокрема дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, адже необізнаність у правових питаннях знижує можливість реалізації особистістю своїх прав та обов'язків.

Правова культура була предметом досліджень багатьох мислителів і вчених різних часів. Зокрема, у юриспруденції її розглядали В. Головченко, О. Дьоміна, О. Зайчук, В. Камінська, М. Козюбра, М. Кравчук, С. Максимов, А. Олійник, І. Погрібний, Р. Притченко, А. Семітко, О. Скакун, Ю. Тодика, М. Цвік, А. Шульга та інші автори; у політології – І. Ковалева, О. Кульчицька та інші науковці; у психологічній науці – Д. Бойко, О. Дулов, М. Єнікеєв, О. Качур, В. Коновалова, М. Костицький, Д. Котов, О. Никитіна, Л. Ніколаєва, В. Ратінов, О. Татаринцева та інші вчені; у педагогіці – В. Владимириша, Г. Давидов, М. Касьяненко, М. Подберезський, В. Співак, Л. Твердохліб, М. Щербань та інші автори; у соціальній педагогіці – Т. Алексєнко, Н. Волкова, Л. Кальченко, С. Курінна, Ж. Петрочко та інші дослідники.

Аналіз публікацій свідчить про те, що проблемам правової культури присвячено чимало праць. В Україні аналізом питань правової культури займалися В. Бабкін, Г. Балюк, Н. Бура, В. Головченко, П. Євграфов, М. Козюбра, В. Копейчиков, В. Котюк, А. Крижанівський, Є. Назаренко, Г. Неліп, Ю. Оборотов, В. Оксамитний, М. Орзіх, П. Рабінович, В. Селіванов, В. Сіренко, С. Сливка, С. Станік, В. Старенко та інші науковці. Правовий аспект питання формування правової культури підлітка розглянуто в наукових розвідках Л. Балабанової, О. Бандурки, Д. Бойко, А. Возович, О. Дьоміна, Н. Коваленко, В. Кудрявцева, І. Сохан, Л. Твердохліб, Г. Хаварівської, М. Щербань. У працях зазначених авторів встановлено, що підлітковий вік має вирішальне значення в розвитку правосвідомості та моральних обов'язків особистості.

Під час розгляду правової культури як сфери свободи, що сприяє реалізації людиною власних інтересів і потреб, не можна забувати, що вона передбачає високий рівень відповідальності й дисципліни, без яких свобода неможлива.

Поняття «правова культура» розглядається вченими в широкому та вузькому розуміннях. Так, А. Скуратівський у широкому розумінні визначає правову культуру як суспільно-правовий феномен, який включає в себе найсуттєвіші результати сукупного правового досвіду суспільства, насамперед право і правосвідомість, правову діяльність, законність і правопорядок,

та відображає якісний рівень розвитку правового буття. У вузькому розумінні правова культура є системою духовно-правових цінностей (правових знань, переконань, уявлень, світоглядно-правових орієнтацій), що відображаються у правовій свідомості людей та органічно поєднані з їхньою соціально-правовою активністю щодо освоєння і творення суспільно-правового буття (Задорожна, 2018: 6). Отже, для нашого дослідження важливим є акцентування уваги саме на вузькому розумінні цього визначення, оскільки воно стосується окремої людини.

Метою статті є пошук і дослідження шляхів формування правової культури дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Сьогодні в Україні спостерігається проблема зниження рівня правосвідомості українського соціуму, послаблення моральних цінностей, що своєю чергою призводить до збільшення кількості скоюваних правопорушень і злочинів. Гостро стоїть питання правової культури та обізнаності серед дітей, особливо варто звернути увагу на дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Уперше юридичне визначення категорії дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, було надано в Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 р. № 2402-III (Верховна Рада України, 2001), Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» від 13 січня 2005 р. № 2342-IV (Верховна Рада України, 2005). Відповідно до норм зазначених законів *дитина-сирота* – це «дитина, у якої померли чи загинули батьки», а *діти, позбавлені батьківського піклування*, – це «діти, які залишилися без піклування батьків у зв'язку з позбавленням їх батьківських прав, відібранням у батьків без позбавлення батьківських прав, визнанням батьків безвісно відсутніми або недієздатними, оголошенням їх померлими, відбуванням покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, розшуком їх органами Національної поліції, пов'язаним із відсутністю відомостей про їх місцезнаходження, тривалою хворобою батьків, яка перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки, а також діти, розлучені із сім'єю, підкинуті діти, батьки яких невідомі, діти, від яких відмовилися батьки, діти,

батьки яких не виконують своїх батьківських обов'язків із причин, які неможливо з'ясувати у зв'язку з перебуванням батьків на тимчасово окупованій території України, у районах проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, та безпритульні діти».

Правова культура безпосередньо дітей передбачає наявність знань, осмислення корисності законів та вміння користуватися ними. Формування правової культури дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, полягає в розвитку правового мислення й правосвідомості та у правомірній поведінці, оскільки це є основоположними елементами формування високого рівня правової культури дітей.

Варто зазначити, що за життя діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, зазнають емоційного навантаження, яке пов'язане зі зміною обставин їхнього життя. У зв'язку з браком досвіду життя в сім'ї або його відсутністю зазначена категорія дітей потребує більшої уваги у формуванні правової культури через правове виховання. Тому правове виховання в демократичному суспільстві повинне здійснюватися на всіх етапах життя особистості (у сім'ї, закладах освіти, державних установах та суспільних організаціях) для відчуття власної захищеності.

Основи формування правової культури варто починати з дошкільного віку, оскільки це забезпечить спрямованість навчально-виховної роботи в дитячому дошкільному закладі на вимоги, які будуть пред'явлені дітям у школі. Своєю чергою це дасть змогу вчителю спиратися на досягнутий дошкільниками рівень розвитку, на отримані в дошкільному закладі, сім'ї знання, навички й досвід дітей, на активне використання їх в освітньо-виховному процесі.

Формування правової культури відбувається в межах вікових особливостей і вимагає певного рівня розумового й емоційного розвитку дитини, здатності сприймати, застосовувати та оцінювати норми і вчинки. Саме тому досягнення належного рівня сформованості основ правової культури у школярів вимагає вдосконалення змісту, форм і методів навчально-виховної роботи в сучасних умовах (Дронжек, 2015: 69).

Зокрема, М. Панов виокремив складники процесу формування правової культури підлітків, що враховує такі особливості: когнітивні (сприймання правових норм і принципів, що мають прояв у якості правових знань), мотиваційні (рівень суб'єктивного вираження тих чи інших мотивів, тенденцій, які відображають специфіку соціальної поведінки підлітків, емоційні якості), комунікативні (реалізація соціальних відносин, інформаційна взаємодія, правовий вплив), правові (правова свідомість, культура, правове самовиховання, правова регуляція поведінки) та ціннісно-нормативні (система соціальних норм, система ціннісних орієнтацій, усвідомлення і сприйняття соціальних цінностей, соціальна відповідальність, соціальний контроль та оцінка, самоконтроль, правомірна поведінка) (Панов, 2013).

У сучасних умовах завданням правового виховання є застосування нових методів і засобів, що спрямовані на переосмислення змісту та сутності правового виховання, яке не буде звужуватися лише до вивчення Конституції України і законів, а безпосередньо сприятиме правовому виховному процесу.

Особливу увагу в реформуванні системи правового виховання необхідно приділяти формуванню правової культури серед дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оскільки діти цієї категорії є найбільш уразливою групою серед дітей, вони найменш захищені, тому потребують уваги з боку суспільства. Адже доля будь-якої спільноти, нації та держави в майбутньому залежить від того, якими будуть якості людей, котрі населятимуть її.

Незважаючи на постійні реформи органів держави, зокрема органів місцевого самоврядування, та зміни в системі законодавства загалом, нині діє Національна програма правової освіти населення, затверджена Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 (Президент України, 2001). І місцеві державні адміністрації, місцеві ради, об'єднані територіальні громади в межах своїх повноважень під час підготовки проєктів місцевих програм правової освіти населення повинні брати зазначений документ за основу. Оскільки правова освіта перебуває в центрі уваги не лише юристів і суспільствознавців, а й педагогів, психологів, соціологів, з метою профілактики правопорушень серед дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьків-

ського піклування, правова освіта має здійснюватися на всіх ланках освіти.

Відомо, що здатність людини розуміти норми моралі та законів і відповідним чином поводитися не є вродженою. Ці якості формуються під впливом виховних заходів, у спілкуванні людини з іншими людьми, у процесі її участі в різних видах суспільної активності та професійній діяльності.

Для підвищення правової грамотності серед дітей і підлітків суспільство спонукало до створення регіональних Центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги, що своєю чергою має дати можливість дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування, бути захищеними та отримувати кваліфіковану правову допомогу (Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 2 червня 2011 р. № 3460-VI (Верховна Рада України, 2011)).

На думку Г. Задорожної, правове виховання дітей передбачає такі кроки:

1) формування в дітей уявлень про права й закони, підвищення їхньої правової грамотності, розуміння необхідності дотримання норм цих законів, що сприятиме розвитку почуття власної гідності, поваги до себе, своїх батьків і до інших людей, формуванню правильного «правового» спілкування з іншими дітьми, спроможності захистити себе з правової позиції;

2) формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які визначають ставлення особистості до вимог законів та регулюють поведінку в конкретній правовій ситуації;

3) формування правомірної поведінки, негативного ставлення до фактів правопорушень і злочинів, що дасть змогу дитині аналізувати власні вчинки та поведінку інших дітей і дорослих у контексті дотримання ними загальноприйнятих норм і правил, а також законодавчих вимог (Задорожна, 2018).

Одним із напрямів впливу правового виховання на правову культуру суспільства є формування в широкого суспільного загалу правових настанов, які своєю чергою зумовлюють належну поведінку агентів соціального простору. Сама настанова створюється під дією потреби в певних відносинах або виникає внаслідок прийняття суб'єктом рішення про обрання певної поведінки. Однак оскільки настанова не завжди реалізується у відповідному соціальному

оточенні, то людина може змінити своє рішення, «виключивши» певні цінності зі своєї правосвідомості (Тацій та ін., 2013).

У процесі аналізу правової культури важливо, щоб діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, самі знали свої права. Завдяки правовому вихованню вони адаптуються до тих норм і цінностей, що існують у соціумі, набувають таких соціальних якостей, які необхідні їм для входження в суспільство як певну правову систему. Отже, належний рівень розвитку правової культури – це насамперед якісний показник правової системи країни.

Проблема формування правової культури дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, вимагає комплексного підходу до її вирішення. Питання, пов'язані з пошуком ефективних засобів формування правової культури дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, стають дедалі актуальнішими. На сьогодні необхідно зробити так, щоб кожна дитина мала можливість оволодіти правовою культурою, чітко усвідомлювала соціальну цінність права та вміла користуватися ним. Важливо виробити таку систему формування правової культури, яка дала би змогу дітям у будь-якій ситуації приймати компетентні самостійні рішення, щоб вони мали можливість запобігати конфліктам та захищати свої права.

При цьому варто зауважити, що у процесі цілеспрямованого правового виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, особливу увагу необхідно приділяти заповненню ідеологічного компонента правосвідомості, а саме наявності достатніх правових знань. Адже через правову необізнаність дітей, позбавлених батьківського піклування, навіть за наявності переконань у необхідності дотримуватися норм права та готовності це робити вони не повною мірою володіють змістом правових норм.

Ігнорування закону свідчить про відсутність належної правової культури, а також про відсутність належного правового виховання суспільства. Необхідність правового виховання сучасного українського суспільства зумовлюється низкою чинників: по-перше, неповнолітні та молоді члени суспільства перебувають на стадії переходу до соціальної зрілості, самостійного життя, до здійснення соціальних функцій у повному обсязі; по-друге, у їхній

поведінці з'являються вікові особливості інтелекту, воля, емоції тощо. Саме ці особливості зумовлюють, зокрема, недостатнє вміння визначати істинне значення певного факту, давати правильну оцінку того, що спостерігається, протистояти негативному прикладу мікросередовища, а тому викликають необхідність правового виховання дітей у душі поваги до закону. Засобами правового виховання є правова пропаганда (лекції, бесіди, консультації, видання брошур), проведення круглих столів, викладання основ права на різних курсах і зборах, самоосвіта (самостійне вивчення законодавства, наукової літератури, спілкування з оточуючими) (Нагорняк, 2018).

Варто зазначити також, що під час використання засобів правового виховання важливо ефективно спілкуватися з аудиторією. Тому варто мати добре розвинені комунікативні навички, уміти зацікавити аудиторію, підібрати слова у кризовій ситуації, підтримувати зоровий контакт з учасниками, припинити емоційні виступи або перевести увагу на головну тему заходу в разі такої необхідності. Інформація, яка подається під час заходу, найкраще сприймається за наявності позитивної мотивації, початкового знання про тему заходу, за доступності викладу матеріалу, що сприятиме його розумінню, а отже, і поповненню знань.

Своєю чергою принципи, форми та методи правового виховання мають напрацьовуватися з урахуванням гендерночутливого підходу. Здійснювати гендерний підхід в освіті дітей означає ставити особу та індивідуальність дитини в розвитку й вихованні вище за традиційні межі освітнього процесу. Метою гендерного підходу має бути подолання тих стереотипів, які заважають успішному розвитку особистості дитини (Анголенко та ін., 2017).

Фахівці служб у справах дітей під час роботи з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, використовують гендерночутливий підхід, який має будуватися на таких принципах і знаннях, як повага до клієнта, взаємоповага, взаємодія, об'єктивність дій і гендерна чуйність. Також вони використовують не лише теоретичні практики організації гендерночутливої роботи, а й власний практичний досвід задля мінімізації негативних ризиків, який допомагає здійснювати неупереджене рефлексивне осмислення ситуації, у якій

опинилася дитина-сирота чи дитина, позбавлена батьківського піклування, з урахуванням недискримінації (Анголенко та ін., 2017).

Необхідно констатувати, що одним із засобів поглиблення обізнаності з правовою культурою в дітей зазначеної категорії може бути застосування ними інноваційних технологій, використання мережі Інтернет для пошукової роботи. У сучасних умовах доцільне використання онлайн-інструментів зі створення коміксів, сервісів для побудови хмар слів, створення піктограм, GIF-анімації, відеороликів, інфографіки, навчальних інтерактивних плакатів, ментальних карт тощо (Анголенко та ін., 2021). Сучасні засоби ІКТ дають змогу створювати навчальні комікси відповідно до освітніх потреб із використанням готових бібліотек персонажів (варіативних за расою, статтю, віком, соціальним статусом), фонів, реплік, емоцій, шаблонів оформлення й подання сюжету на аркуші або, за наявності графічних навичок і креатив-

ності, створити власний унікальний продукт (Панов, 2013).

Отже, можна стверджувати, що формування правової культури в дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, дошкільного та шкільного віку нарівні із загальним процесом виховання сприяє формуванню розуміння дітьми необхідності й доцільності дотримання закону, його гуманності та справедливості. Водночас воно формує уявлення про право як систему загальних правил, за допомогою яких держава встановлює норми поведінки людей, визначає межі можливої, дозволеної та обов'язкової поведінки, встановлює правові заборони, порушення яких спричинює відповідальність.

Перспективами подальшого дослідження є формування правосвідомості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, шляхом регулювання суспільних відносин через соціальну роботу з дітьми зазначеної категорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Національну програму правової освіти населення : Указ Президента України від 18 жовтня 2001 р. № 992/2001 / Президент України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001>.
2. Скуратівський В., Палій О. Основи соціальної політики : навчальний посібник. Київ, 2002. 200 с.
3. Задорожна Г. Педагогічні умови правового виховання дітей 6–7 років у взаємодії сім'ї і закладу освіти : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08. Суми, 2018. 271 с.
4. Тацій В., Гетьман А., Данильян О. Правове виховання в сучасній Україні : монографія. Харків, 2013. 405 с.
5. Дронжек Н. Формування основ правової культури дітей старшого дошкільного віку в сучасних умовах. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2015. Vol. III(23). Issue 46. P. 67–69. URL: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/dronzhak_n_formation_of_the_foundations_of_the_legal_culture_of_preschoolers_in_modern_conditions.pdf.
6. Гендерночутливий підхід у роботі з вразливими верствами населення у соціально-правовій сфері : навчально-методичний посібник / В. Анголенко, О. Белоліпцева, О. Грошова, Ю. Дьоміна, Т. Ісаєва, Ю. Лисенко, О. Рассказова, В. Преображенська, М. Ткаченко, Ю. Чернецька, І. Цибуліна. Харків : ХГПА, 2017. 78 с.
7. Панов М. Формування правової культури як напрям правового виховання підлітків. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Т. 2. Вип. 11. С. 219–222.
8. Анголенко В., Пахомова Л., Кравченко А. Сучасні засоби візуалізації у формуванні культури безпеки учнівської молоді в закладі загальної середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*. 2021. № 36. С. 204–207.
9. Нагорняк С. Правовиховна діяльність як елемент правового виховання. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. 2018. Т. 1. № 151. С. 108–112.
10. Про безоплатну правову допомогу : Закон України від 2 червня 2011 р. № 3460-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 51. Ст. 577.
11. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147.
12. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142.

REFERENCES:

1. President of Ukraine (2001). Pro Natsionalnu prohramu pravovoi osvity naseleennia: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 18 zhovtnia 2001 r. № 992/2001 [On the National Program of Legal Education of the Population: Decree of the President of Ukraine of October 18, 2001 № 992/2001]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/992/2001> [in Ukrainian].

2. Skurativskiy, V., Palii, O. (2002). *Osnovy sotsialnoi polityky: navchalnyi posibnyk* [Fundamentals of social policy: textbook]. Kyiv [in Ukrainian].
3. Zadorozhna, H. (2018). *Pedahohichni umovy pravovoho vykhovannia ditei 6–7 rokiv u vzaiemodii sim'i i zakladu osvity* [Pedagogical conditions of legal education of children aged 6–7 in the interaction of family and educational institution]. *Candidate's thesis*. Sumy [in Ukrainian].
4. Tatsii, V. et al. (2013). *Pravove vykhovannia v suchasni Ukraini: monohrafiia* [Legal education in modern Ukraine: monograph]. Kharkiv [in Ukrainian].
5. Dronzhak, N. (2015). *Formuvannia osnov pravovoi kultury ditei starshoho doshkilnogo viku v suchasnykh umovakh* [Formation of bases of legal culture of children of senior preschool age in modern conditions]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, vol. III(23), issue 46, pp. 67–69. Retrieved from: https://seanewdim.com/uploads/3/4/5/1/34511564/dronzhak_n_formation_of_the_foundations_of_the_legal_culture_of_preschoolers_in_modern_conditions.pdf [in Ukrainian].
6. Anholenko, V. et al. (2017). *Hendernochutlyvyi pidkhid u roboti z vrazlyvymy verstvamy naselennia u sotsialno-pravovii sferi: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Gender-sensitive approach in working with vulnerable groups in the social and legal sphere: textbook]. Kharkiv: KhHPA [in Ukrainian].
7. Panov, M. (2013). *Formuvannia pravovoi kultury yak napriam pravovoho vykhovannia pidlitkiv* [Formation of legal culture as a direction of legal education of teenagers]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnogo universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriya "Psykhologichni nauky" – Scientific Bulletin of V.O. Sukhomlynskyi National University of Mykolaiv. Series "Psychological Sciences"*, vol. 2, issue 11, pp. 219–222 [in Ukrainian].
8. Anholenko, V. et al. (2021). *Suchasni zasoby vizualizatsii u formuvanni kultury bezpeky uchnivskoi molodi v zakladi zahalnoi serednoi osvity* [Modern means of visualization in the formation of a culture of safety of student youth in general secondary education]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, no. 36, pp. 204–207 [in Ukrainian].
9. Nahorniak, S. (2018). *Pravovykhovna diialnist yak element pravovoho vykhovannia* [Legal education as an element of legal education]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni T.H. Shevchenka – Bulletin of T.H. Shevchenko Chernihiv National Pedagogical University*, vol. 1, no. 151, pp. 108–112 [in Ukrainian].
10. Verkhovna Rada of Ukraine (2011). *Pro bezoplatnu pravovu dopomohu: Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2011 r. № 3460-VI* [On Free Legal Aid: Law of Ukraine of June 2, 2011 № 3460-VI]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 51, art. 577 [in Ukrainian].
11. Verkhovna Rada of Ukraine (2005). *Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnogo zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia: Zakon Ukrainy vid 13 sichnia 2005 r. № 2342-IV* [On Ensuring Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care: Law of Ukraine of January 13, 2005 № 2342-IV]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 6, art. 147 [in Ukrainian].
12. Verkhovna Rada of Ukraine (2001). *Pro okhoronu dytynstva: Zakon Ukrainy vid 26 kvitnia 2001 r. № 2402-III* [On Child Protection: Law of Ukraine of April 26, 2001 № 2402-III]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*, no. 30, art. 142 [in Ukrainian].